

BADIIYLIK – BEZAVOL YANGILIK

Dilmurod Asqarov

*O'zR FA o'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, f.f.b.f.d. (PhD)*

Annotatsiya Mazkur maqolada adabiyot nazariyasida badiiylik tushunchasining mohiyati ochib berilgan. Badiiylik tushunchasining adabiyotshunos olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlari asosida umumiy qarashlari bayon qilingan. Badiiylik asar mohiyatini ochib berishga, xarakter yaratishga zarur unsur ekanligi keltirib o'tilgan. Badiiylikning qonunlari, mezonlari nazariyachi olimlari qarashi asosida shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: badiiylik, nazariya, qarash, mohiyat, xarakter, asar, badiiy asar, qonuniyat, mezon, olim, shakl.

Аннотация В статье исследуется сущность понятия художественности в теории литературы. На основе исследований литературоведов излагаются общие взгляды на понятие художественности. Утверждается, что искусство является необходимым элементом в раскрытии сути произведения и создании характера. Законы и критерии искусства формируются на основе взглядов ученых-теоретиков.

Ключевые слова: художественность, теория, взгляд, сущность, характер, произведение, произведение искусства, закон, критерий, ученый, форма.

Abstract This article reveals the essence of the concept of artistry in literary theory. General views on the concept of artistry are outlined based on research conducted by literary scholars. It is stated that artistry is a necessary element for revealing the essence of a work and creating character. The laws and criteria of artistry are formulated based on the views of theoreticians.

Keywords: artistry, theory, view, essence, character, work, work of art, regularity, criterion, scholar, form.

Kirish. Badiiylik – borliqni aks ettirishning, insonning olamga bo'lgan estetik munosabatlarini ifodalashning o'ziga xos shakli. Bu usulda anglangan voqelik qayta ishlanib, san'at obrazlari orqali aks ettiriladi. Binobarin, badiiy obraz – voqelikni aks ettirishning badiiy vositasidir. Voqelikni nafosatli tarzda qayta anglash, qadriyat sifatida ifoda etish jarayonida san'atkorning nafaqat tafakkuri, balki hissiy idroki ham faol qatnashadi. Shu boisdan badiiy obraz bir vaqtning o'zida ham jonli voqelikning aksi, ham san'atkor o'zligining ifodasidir. Demak, badiiy obrazni real hayot hodisalari bilan

almashtirish ham bilishning ratsional bosqichi bo‘lgan tafakkurga butkul bog‘lab qo‘yish ham durust emas. [15.9] Matyoqub Qo‘shjonov badiiyat qonuniyatlari deb mazmun va shakl birligi, konflikt, syujet, kompozitsiya, qahramon, til va boshqalarni tushunadi. [10.14] “Xarakter – badiiylik mezon” nomli maqolasida Ozod Sharafiddinov shunday deydi: “Xarakter – adabiyotning badiiyligini, ta’sir kuchini ta’minlaydigan asosiy omillardan biridir... Xaraktersiz badiiy asar yo‘q... Qahramon xarakteridagi biron belgini me’yordan tashqari bo‘rttirish, bo‘yoqni haddan ziyod quyuq ishlatish xarakterning ichki mohiyatini buzadi, uni yaxlitlikdan, garmoniyadan mahrum etadi, ta’sir kuchini qirqadi”. [18.57-60]

Xarakter yaratish badiiylikning o‘zak masalasi deb qarashimizning boisi shundaki, xarakter badiiy ijodning juda ko‘p unsurlari (syujet, kompozitsiya, til kabi)ni o‘zida jamg‘aradi, to‘g‘risi o‘ziga “ishlash”ga majbur qiladi. [4.28]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Badiiy adabiyotning badiiyligini ta’minlovchi asar kompozitsiyasi, syujet chiziqlari, arxitektonikasi kabi poetik unsurlar ham, tildagi “go‘zallikni vujudga keltiruvchi javharlar” orqali o‘z ifodasini topadi. Faqat ularning quvvati ijodkor mahorati, uslubi bilan turlicha ta’sir doirasiga ega bo‘ladi. [16.85]

Badiiylik darajasini belgilashda ikki narsaga alohida ahamiyat beriladi, biri shuki, asar qaysi ijodiy metodda yozilganligini hisobga olish lozim; ikkinchisi shuki, badiiylik darajasi aniqlanuvchi asar adabiy jarayon, adabiy tanqid, kitobxonlar anjumani, davr yo davrlar sinovidan o‘tgan bo‘lishi shart.

Kitob kishini dunyoni tushunishga va yashashga o‘rgatadi. Badiiy asar ham tabiat va jamiyat tashidagi boshqa kitoblar qatori inson hayotida juda katta o‘rin tutib keldi va bundan keyin dam shunday bo‘lib qoladi. Badiiy asar har qanday kitobdan ko‘p o‘qiladi, jamiyatning hamma qatlamlari va hamma yoshdagi odamlar badiiy adabiyotga murojaat etadilar. Badiiy asar hayotning kishi ongidagi in’ikosi tariqasida maydonga keladi. Yozuvchi badiiy asarida inson obrazini va hayot manzarasini eng muhim, xarakterli xususiyatlari bilan tasvirlab berish uchun to‘qimaga murojaat etadi. Badiiy asarning mazmuni hayotdagi hodisalarning jo‘n nusxasi emas, balki hayotiy hodisalarga suyanib, ularni estetik ideal nuqtai nazaridan baholab turib, san’atkorning fantaziyasi vositasi bilan yangidan yaratilgan hayot manzarasidir. Estetik ideal – badiiy ijodga xos eng muhim tushunchalardan biri bo‘lib, u ijodkorning xohishi, istagi asosida yotuvchi narsa yoki shaxsning qanday darajada bo‘lishini anglatadi. Aniqrog‘i, obrazning yozuvchi tasavvuridagi ko‘rinishi, uning aniq namoyon bo‘lishi estetik ideal tushunchasining asosiy mohiyatini belgilaydi. Bunda voqelik tarixiy zaruriyat qonuniyatlari asosidagina emas, balki go‘zallik qonuniyatlari nuqtai nazaridan ham tasvirlanadi. Ijodkor har bir obrazni estetik normalar asosida badiiy jihatdan mukammal yaratibgina qolmay, ayni bir vaqtning o‘zida shu obrazga o‘z munosabatini ham bildiradi, ya’ni uni yo tasdiqlaydi, yo inkor etadi. Estetik ideal ijodkordan hamma vaqt hayotiy haqiqatning badiiy asar maqsadiga mos bo‘lishini talab etadi. Har bir badiiy asar yozuvchisi xayolida hayotiy taassurotlardan paydo bo‘lgan yangi bir dunyodir.

Fitratning e‘tiroficha, adabiyot — fikr, tuyg‘ularimizdagi to‘lqinlarni so‘zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to‘lqinlarni yaratmoqdir. Bu ta‘rif adabiyotning to‘g‘ri ta‘rifidir. Shu bilan yozilgan asarlarga adabiy asar deyiladi. Badiiy matn – yozuvchi ijodining mahsuli. U harflar, bo‘g‘inlar, so‘zlar, birikmalar, gaplar, parchalar, boblar tarzida moddiy ashyoga qayd etiladi. Fursat, vaqt, zamon o‘tgach, mo‘jiza ro‘y beradi: moddiy ne‘mat tarzida paydo bo‘lgan matn ma‘naviy-ruhiy ne‘mat, qadriyatga aylanadi. Uning nomi san‘at asariga aylanadi. U harflar, bo‘g‘inlar... ila yozilganligi unutiladi. Qachonlardir mashhur san‘atkor tomonidan yaratilganligiga ishonila boriladi. Yaratilgan san‘at asari – maftunkor, mangu olam sifatida odamzotga tanila boradi: qalblardan qalblarga, yurtlardan yurtlarga, zamonlardan zamonlarga o‘tadi. [12.47] Go‘zal va mukammal badiiy asardan boshqa bir narsaning adabiyotga keragi yo‘q. Adabiyot, eng avvalo, inson ruhiga sayohatdir. Shuning uchun adabiyot yo‘li – sir yo‘li, ilohiy go‘zallik va hayrat yo‘li. Asrlar mobaynida badiiy ijodda nima kashf etilgan bo‘lsa, ularning hammasi ruh va ko‘ngil olamiga kirib borish va sayohat qilishdan yuzaga kelgan. [9.44]

A.Rasulov badiiylikni inson ruhidagi yangilikni chuqur his etish, uni mangu bezavol qilib tasvirlashdir, deya ta‘riflaydi. Badiiy adabiyot inson borlig‘i va mehvarida sodir bo‘ladigan yangiliklar aks ettirilgan mo‘jizadir. Uning bezagi esa timsollar hisoblanadi. [11.117] A.Ulug‘ovning e‘tiroficha, badiiylik hodisalarni hayotiy, jonli manzaralarda, kishini ta‘sirlantiradigan, unda tasavvur uyg‘otadigan qilib tasvirlashdir. Badiiylik barcha san‘at turlariga xos hodisadir. Badiiyliksiz san‘at yo‘qdir. San‘atning mavjudligi, mohiyati uning badiiyligidadir. Badiiylik shakl va mazmun mutanosibligi tufayli ta‘sirchanlik kasb etadi. Adabiyotning badiiyligini ta‘minlaydigan eng birinchi omil uning tilidir. Chunki adabiyot so‘z san‘atidir. Tasviriy san‘at asarlariga ranglarning yorqinligi, ularning o‘z o‘rnida qo‘llanishi joziba baxsh etsa, adabiy asarni so‘z nafosatli qiladi. Adabiy asarda hayotning kundalik oddiy hodisalari so‘z tufayli yorqin, hayajonlantiradigan bo‘lib ko‘rinadi.[3.24]

H.Umurov badiiylikka quyidagicha ta‘rif beradi: “Hayotni jonli va ta‘sirli qilib tasvirlashning umumiy belgisi, qayta yaratilgan olamning – badiiy asarning tirikligini, mo‘jizakorligini, ta‘sirchanligini ta‘minlovchi universal hodisadir, ya‘ni qayta yaratilayotgan hayotga jon ato etish, insoniylashtirishdir. Badiiylik – badiiy ijodning hamma unsurlarini (obraz, xarakter, tip, syujet, detal, kompozitsiya, badiiy til, ifoda-tasvir vositalari, poetik sintaksis, janr, tur, uslub, ommaviylik, xalqchillik, talant, ilhom, tasavvur va h.)ni o‘z ichiga qamrab oladi, ularning har biriga va ayni paytda, turli-tuman tarzda birlashib, yaxlitlashganlarida qon, jon va ruh ato etadi”. [4.48] Demak, badiiylik deganda hayotni jonli va ta‘sirli qilib qaytadan yaratish san‘ati, hayot hodisalari ustidan chiqarilgan “hukm”, shu adolatli va insonparvar hukm ruhida tarbiyalash tushuniladi. Shunga binoan badiiyliksiz san‘at (adabiyot ham)ning yuzaga kelishi mumkin emas, degan qat‘iy xulosaga kelamiz. Ommaviylik va xalqchillik talantning individualligi va badiiylik adabiyotning milliyliги va umuminsoniyligini taqozo qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Adabiyotshunoslikda badiiylik haqidagi kontseptsiyalar turlicha bo‘lib kelgan. Qadimgi yunonlarda badiiylik atamasi ishlatilmagan. Zero o‘sha davrlarda ham badiiy asarlar ko‘p bo‘lgan. Bunday hodisani Sharq poetikasida ham ko‘rish mumkin.

Ma’no va shaklga oid ta’limotga Gegel asos solgan, deyiladi. Vaholanki, mazkur masala X asrdayoq arab ilmida hal etilgan edi. Buyuk Navoiy “Mezon ul-avzon”da ma’ning muqim, shaklning turlicha bo‘lishi haqida so‘z yuritganini kuzatish mumkin.

V.G.Belinskiy, N.G.Chernishevskiy va ularga hammaslak bo‘lgan fikrlari adabiyotshunoslikda, inchinun, badiiylik talqinida ham, o‘sha davrgacha bo‘lgan eng yuqori pog‘onadir. V.G.Belinskiyning “Estetik kodeksi”da badiiylikning beshta qonuni ko‘rsatilgan:

- a) hayotni obrazli ko‘rsatish;
- b) buzmay, ularni haqqoniy ko‘rsatish;
- d) g‘oyaning voqelikni to‘la qamrab olishi lozimligi;
- e) g‘oya va shakl bir-biriga mos bo‘lishi lozimligi;
- f) asar qismlarining bir butun bo‘lib uyg‘unlashuvi.

Bularni atoqli adabiyotshunos, nazariyachi I.O.Sulton ham alohida ta’kidlagan. [6.414]

N.G.Chernishevskiyning yozishicha, “Faqat haqiqiy g‘oyani mujassamlashtirgan asargina, agar shakli g‘oyasiga mutlaqo mos kelsa, badiiy bo‘ladi”. “Haqiqatan ham asarning hamma qismlari va tafsilotlari uning asosiy g‘oyasidan kelib chiqadimi, yo‘qmi ekanini ko‘zdan kechirish lozim. Ma’lum tafsilot – sahna, xarakter epizod – o‘z-o‘zicha qanchalik qiziqarli va go‘zal bo‘lmasin, agar u asarning ideyasini to‘la to‘kis ifoda etishga xizmat qilmasa, unday asarning badiiyligiga zarar yetadi”. [17.663]

Kezi kelganda ta’kidlash joizki, marksizam-leninizm badiiylikning mazmun tomonini chekladi, ham masalani bir tomonlama hal qildi. Sotsealizmchilar esa, buni yanada toraytirdi. Natijada bir-biridan quruq romanlar, qissalar, hikoyalar paydo bo‘ldi. Biroq badiiylik mohiyatini tushunib, qalam tebratgan adiblar ham kam bo‘lgani yo‘q. Ularning asarlari kitobxonlar orasida o‘z o‘rni va shuhratini topdi. Jumladan, O‘.Hoshimovning roman, qissa, hikoyalari, “Daftar hoshiyasidagi bitiklar”ining shuhrati bu qadar yuqori bo‘lganining boisi aslida shunda.

“Insonning ichki olami qanchalar boy va go‘zal, hayot sharobiga limmo-lim to‘la bo‘lmasin, buloq singari qanchalar qaynab toshmasin, u o‘ziga tashqi dunyo, jamiyat va insoniyatning manfaatlarini chuqur singdirib olmasa, nomukammaldir... Tirik inson o‘z ruhida, qonida jamiyat hayotini tashiydi, beixtiyor uning illatlaridan dard chekadi, uning iztiroblaridan azob tortadi, uning salomatligidan yashnab ketadi, saodatidan baxtiyor bo‘ladi” [8.98], ekan, demak, san’atkor doimo milliydir. Uning milliyligi umuminsoniyligidan, insoniyatga muhabbatidan kelib chiqmog‘i lozim.

Adabiyotning badiiyligida bosh mezon iste’dod bo‘lsa, yordamchi mezonlar xosiyat, an’ana va yangilik, mahorat, ta’sirdorlikdir.

Xosiyat milliy adabiyotni yaratuvchi subyektni anglatsa, yordamchi mezonlar milliy adabiyotning o‘zi bo‘lmish obyektini bilish va shu bilim asosida yozuvchilik ishini amalga oshirish bilan aloqador. B.Sarimsoqov ta’kidlaganidek: “Badiiylik miqdoriy hodisa emas, balki sifatli hodisadir. Shu bois ijodkorlarga bir xilda mos keluvchi badiiylikning umumiy mezonlarini belgilab bo‘lmaydi. U adabiy turlar, adabiy janrlar, ijodiy metodlar, adabiy oqim va maktablararo, individual ijodkorlararo, qolaversa, ayni bir ijodkorning turli davrlardagi asarlariaro tafovutlanuvchi hodisadir”. [14.35]

A.B.Temirbolat tomonidan tasnif etilgan badiiylik mezonlari yozuvchining badiiy mahoratini aniqlashga yordam beradi:

1. Gumanizm (insonparvarlik).
2. Estetik tuyg‘uni shakllantira olish.
3. Hayotiy haqiqatga sodiqlik.
4. Chuqur mushohada.
5. Muallif g‘oyasining mantiqiyliги va ijodiy fantaziyasining kengligi.
6. Umumlashtirish va tipiklashtirish qobiliyati.
7. Badiiy detallarning aniqligi va qaysidir g‘oyaga xizmat qilishi.
8. Syujet qurilishi va obrazlar tizimini yaratishdagi mahorat.
9. Qahramonlar ichki dunyosini mahorat bilan ochib berilishi.
10. Asar tilining boyligi va rang-barangligi. [5.46]

Adabiy matn kitobxon tomonidan o‘zlashtirilgach, o‘quvchining o‘ziga xos ijodi bilan to‘yingach, badiiy asar huquqini oladi. Matn hali badiiy asar emas. Matnning badiiy asarga aylanishi – kitobxon tomonidan o‘zlashtirilishi, tasdiqlanishi murakkab jarayon. Adabiyotning borliqqa chiqish shakli bu badiiy asardir. Asar matniy ko‘rinishda bo‘ladimi, og‘zaki tarzda tarqaladimi yoki audiovizual yo‘llar bilan kishilar ongi va tuyg‘ulariga ta’sir ko‘rsatadimi u, avvalo, estetik hodisa sifatida go‘zallik tashuvchidir. Go‘zal timsol va ezgu niyat qorishig‘ida yaratilmagan asar har qancha “aqlli” va ta’sirchan bo‘lsin u ezgulikka xizmat qilolmaydi. Shuningdek, badiiy asarning yaratilishi ruhiy-amaliy jarayon bo‘lib, u o‘zgarishdagi dunyo va insonni anglashda yordam beradi. “Farzand, tabiiyki, ota-onaga o‘xshamasligi mumkin emas. Badiiy asar san’atkor farzandi ekan, unda yozuvchining ruhiy holati, qarashlari, kayfiyati aks etmasligi mumkin emas”. [12.28]

Ijod jarayoni qonuniyatlarini umumlashtirgan holda adabiyotning ijtimoiy, evristik, konseptuallik, emotsional (hissiy tarbiya berish), estetik zavq berish, muloqotga kirishish, axloqiy tarbiya quroli, vositasi bo‘lishlik kabi vazifalari yuzaga chiqadi:

1. Bilish (evristik) funksiyasi. Badiiy adabiyot borliqni badiiy bilish orqali bizning olam, odam va jamiyat haqidagi bilim va tasavvurlarimizni boyitadi.
2. Badiiy-konseptual funksiya. Badiiy adabiyot jamiyatning joriy holatini badiiy tahlil qiladi, baholaydi va u haqda yaxlit badiiy hukmni ifodalaydi.
3. Kommunikativ funksiya. Badiiy adabiyot shaxslararo, avlod- lararo, millatlararo muloqotning amalga oshishiga xizmat qiladi.

4. Axloqiy tarbiya quroli, vositasi bo‘lishlik (didaktik) funksiyasi. Badiiy adabiyot shaxsni aqlan va ruhan kamolga yetkazadi, jamiyatning ma’nan tozarishi va yuksalishiga xizmat qiladi.

5. Kompensatorlik funksiyasi. Badiiy adabiyotda inson hayotda ko‘rmaganini ko‘radi, undan o‘ziga yetishmayotgan narsalarni topadi va ruhiy qoniqish hosil qiladi.

6. Badiiy bashorat. Badiiy adabiyot kecha yoki bugunning badiiy tahlili asosida kishilik jamiyatining «erta»si haqida fikr aytadi.

7. Estetik zavq berish – odamlarning hislarini larzaga sola bilish, ularda zavq va hayajon qo‘zg‘ata bilishdir. Badiiy adabiyot insonda go‘zallik tuyg‘usini rivojlantiradi, badiiy didni tarbiyalaydi. [7.192-194; 2.53-58]

Mamlakat va jamiyatlar rivoji o‘qilgan asarlarning sifat va saviyasidan tashqari, o‘sha vaqtdagi ruhiy-ma’naviy ehtiyojga keraklilik darajasiga ham bog‘liq. Nobel mukofoti sovrindori Mario Vargas Losa “Adabiyot tufayli, adabiyot uyg‘otgan tafakkur, intilish va istaklar tufayli, xayolot saltanatiga safar chog‘i ko‘ngilda bosh ko‘targan kechinmalar tufayli bugungi sivilizatsiya odamiylashdi, najot topdi. Adabiyot ahli o‘ylab topgan badiiy to‘qima qumga singigan suvdek izsiz ketmadi, bil’aks, toshga aylangan yuraklarni mumdek eritdi. Yaxshi kitoblar bo‘lmaganida edi, insoniyatning bugungi holiga maymunlar yig‘lagan bo‘lard, mustaqil fikrdan mah- rum labbaychilar urchib ketardi, ko‘ngil birligi yo‘qolardi, mutelik kayfiyati keng tarqalib, o‘z-o‘zini anglash tuyg‘usi – taraqqiyotning yetakchi omili yo‘qolardi”, deb yozadi. [1]

XULOSA. Adabiyotdagi badiiylik haqida bahs yurityapmiz. San’atning deyarli barcha ko‘rinishlarida badiiylik mavjud: kino, teatr, haykaltaroshlik, rassomlik va hokazo. Ularni farqlab turuvchi jihat san’atning materialida. Ayni zamonda bu san’at turlarida badiiylikning umumiy belgilari ham yo‘q emas. Umumiylik hamma san’at turlarining obraz bilan ish ko‘rishidir. Ana shulardan xulosa qilib aytish mumkinki, “badiiylik – san’at sohasiga oid bo‘lgan ijodiy mehnat samarasini belgilovchi ichki (tuzilishiga oid) xususiyatlarning murakkab yig‘indisi hisoblanadi”. [13.338]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. <http://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/mario-vargas-losa-mutolaa-va-adabiyot-vas-fi.html> Mario Vargas Losa. Мутולהа ва адабиёт васфи
2. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2018. –B. 53-58.
3. Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2018. – B. 24.
4. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Samarqand, 2012. – B. 48.
5. Xalliyeva G. Qiyosiy adabiyotshunoslik. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2020. –B. 46.
46. /Темирболат А.Б. Поэтика литературы. Учебное пособие. – Алмааты, 2011.
6. Адабиёт назарияси. Икки томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 414.

7. Адабиёт энциклопедияси: (Атамалар, истилоҳлар, сиймолар, асарлар ва нашрлар). Тузувчи: Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: “Mumtoz so‘z”, 2015. – Б.192-194;
8. Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. – Б. 98.
9. Иброҳим Ҳаққул. Мушоҳада ёғдуси. Адабий ўйлар, ҳикматлар, лутфлар. – Тошкент: Тафаккур, 2019. – Б. 44.
10. Қўшжонов М. Моҳият ва бадиият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. – Б. 14.
11. Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 117.
12. Расулов А. Илми ғарибани қўмсаб... – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б. 47.
13. Роднянская И.В. Художественность. КЛЭ. Т.8.- М.: 1975.-Стр. 338.
14. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари, – Тошкент, 2004. – Б. 35.
15. Тўйчиева Ш. Ижодкор дунёқараши ва бадиий услуб. – Тошкент: Академия, 2009. – Б. 9.
16. Холдоров Д. Ҳозирги ўзбек қиссаларида бадиий услуб муаммоси (Шойим Бўтаев ва Назар Эшонқул қиссалари мисолида): Филол. фан.фал. д-ри ...дисс. – Тошкент, 2017. – Б.85.
17. Чернышевский Н.Г. Пол. собр. соч. Т.3. – М.: Стр.663.
18. Шарафиддинов О. Ҳақиқатга садоқат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б. 57-60.